

II. Meşrutiyet Döneminde Yurttaşlık, Ahlak ve Medenilik Eğitimi: Malumat-ı Medeniye Ders Kitapları

Fatma Tunç Yaşar*

*The Education of Citizenship, Morality and Civility in the Second Constitutional Period:
The Textbooks of Malumat-ı Medeniye*

Abstract ■ Among the important goals of the educational reforms during the Second Constitutional Period were to educate the future adults/citizens of the Empire by providing them moral, social, civil and economic skills and values. Accordingly, immediately after the declaration of the Second Constitution a new course, called *Malumat-ı Medeniye*, dealing with subjects such as citizenship, morality and civility, was introduced to the *ibtidaiye*, *rüşdiye*, *idadiye* and *sultaniye* school curricula. The course *Malumat-ı Medeniye* outlined the political elite's modernization project of the Second Constitutional Period. In this article, the textbooks prepared for the course of *Malumat-ı Medeniye* and published with the approval of Ministry of Education are examined within the context of educational programs and the political agenda of the period. For this reason it will analyze the aims, subjects and agendas of this course by looking at the content of the textbooks, curriculum instructions, course programs and relevant discussions in the periodicals.

Keywords: Second Constitution, citizenship, morality, civility, curriculum, textbook.

Giriş

Yurttaşlık eğitimi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da yönetici seçkilerin ve eğitimcilerin gündemindedir. Bu süreçte, merkezi iktidarın güçlü

* Yıldız Teknik Üniversitesi.

Bu makale, TÜBİTAK BİDEB 2218-Yurtiçi Doktora Sonrası Araştırma Bursu kapsamında desteklenen "II. Meşrutiyet Dönemi Malumat-ı Medeniye Ders Kitapları (1908-1918): Medenilik Eğitimi" başlıklı araştırma projesinden elde edilen sonuçlara dayanmaktadır.

olmasını sağlayacak ortak bir aidiyet bilinci vurgusuyla Belçika, İsviçre, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'da yurttaşlık eğitimi öğretim programlarında yerini almaya başlamıştır.¹ Osmanlı Devleti'nde ise II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılı itibarıyla ibtidaiye, rüşdiye, idadiye ve sultaniye gibi okullarda okutulmak üzere müfredat programlarına Malumat-ı Medeniye isimli bir ders yerleştirilmiş ve aynı yıl *Malumat-ı Medeniye* ismiyle ders kitapları yayımlanmıştır. Vatan, millet, devlet, meclis, idare-i umumiye ve vergi gibi konulardan bahseden bu kitaplar ayrıca kişinin kendisine, ailesine, milletine, vatanına ve hükümetine karşı vazifelerini anlatmaktadır. Bunlara karşılık bir vatandaş olarak sahip olduğu hakları bildirmeyi ve kişiye içinde yaşadığı milletin ne suretle idare olunmakta olduğuna dair malumat vermeyi amaçlamaktadır. Malumat-ı Medeniye dersi II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı yönetici elitinin belirli kıstaslarda ve özelliklerde şekillendirdiği gelecek nesil tasavvurunu yansıtmaktadır. Toplumun neredeyse tüm kesimlerine ulaşma imkânı sağlayan kitlesel eğitimin en önemli araçlarından biri olarak ders kitapları bu tasavvurun gerçekleşmesi için önemli bir vasıta olarak görülmektedir.

Ders kitaplarının normatif bir bakış açısını yansıttığı düşünülse de, bu kitaplar resmi ve devlet merkezli ufku anlama açısından çok önemli bir veri alanı teşkil etmektedirler. Fransa'da ve Almanya'da ders kitaplarını konu alan çok sayıda çalışma yapılmaktadır. Almanya'da *Schulbuchforschung* [*Ders Kitapları İncelemeleri*] adı altında müstakil bir alan mevcuttur.² Tarih alanında ders kitaplarına yönelik akademik çalışmaların artması, tarihsel olgular kadar söylemlerin de araştırmayı hak ettiğine duyulan inancın artmasıyla yakından ilgilidir. Bir olgu olarak, sadece ders kitapları ve içeriklerine bakıp, mevcut eğitim sisteminden mezun olan çocukların hangi donanımlara sahip olarak yetiştiğini ve nasıl bir yetişkin olacağını söylemek mümkün değildir. Öte yandan ders kitapları, müfredat programlarını hazırlayan dönemin siyasi elitlerinin ve belirli bir prosedüre bağlı kalarak hazırlanmış olsalar da ders kitabı yazarlarının bu kitaplar aracılığıyla nasıl bir gelecek nesil tahayyül ettiklerini anlamaya yardımcıdır. Bu nedenle Malumat-ı Medeniye ders kitaplarını incelemek olgulardan ziyade söylemlere yönelik bir çalışmadır. Siyasi irade ya da ders kitabı yazarları, belirledikleri kalıp

1 Füsun Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 16.

2 Necmettin Doğan, "An Analysis of the Idea of State in Textbooks from Ottoman Empire to the Republic in terms of the Relation between Education and Power," *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 11/4 (2011), s. 2084.

ya da kalıplarda çocukları yetiştirmek isteyebilir, fakat bu o dönemde yetişen çocukların zorunlu olarak bu kalıp içerisinde yetişeceği anlamına gelmeyecektir. Nitekim Benjamin C. Fortna, Osmanlı'nın son döneminde benzer eğitim modelinden ve sürecinden geçen kişilere dair otobiyografik çalışmasında tek-tip insan yetişmediğinin altını çizmektedir.³ Bir çocuğun yetişkin olma süreci resmi eğitim sürecinin yanı sıra sosyal, kültürel, dini ve iktisadi başta olmak üzere pek çok bağlamda belirlenmektedir.

Malumat-ı Medeniye ders kitaplarını doğrudan konu edinen veya bu kitaplara atıflarda bulunan sınırlı sayıdaki çalışmadan oluşan ikincil literatüre genel olarak bakıldığında Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının siyaset bilimi, sosyoloji ve tarih gibi farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından çalışılmış olduğu ve bu çalışmalarda devlet, vatandaşlık, resmi ideoloji ve sosyalleşme gibi belirli konuların ön plana çıktığı görülmektedir.⁴ Öte yandan tarihçiler için ders kitaplarını çalışmak ya da ders kitaplarını kaynak olarak kullanmak, Fortna'nın ifadesiyle "ulaşılabilir ama devlet merkezli yoğun bir bilgi aktarımına tanıklık" etmek anlamına gelmektedir.⁵ Mehmet Ö. Alkan'a göre de ders kitapları, siyasal

-
- 3 Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde resmi ve kitlesel eğitime geçiş sürecini incelediği çalışmasında Benjamin C. Fortna, eğitim sürecini, onu ortaya koyan siyasi irade açısından değil, bu süreci tecrübe edenler açısından ele almaktadır. Fortna'ya göre yeni eğitim programları ile hedefler belirlenmiş olabilir ancak bu sürece dâhil olan öğrencilerin bunu nasıl tecrübe ettiği ve bu bağlamda müfredat programlarındaki değişikliklerin öğrencilerin dünya görüşünü nasıl etkilediği de önem arz etmektedir. Fortna, otobiyografiler üzerinden yaptığı çalışmasında aynı ya da benzer eğitim süreçlerini tecrübe ettikleri halde çok farklı dünya görüşlerine sahip bireylerin yetiştiğini göstermektedir. Benjamin C. Fortna, "Education and Autobiography at the End of the Ottoman Empire," *Die Welt des Islams*, 41/1(2001), s. 1-31.
- 4 Nuri Doğan, "İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)," (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1993; Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994); Füsün Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011); Doğan, "An Analysis of the Idea of State in Textbooks," s. 2084-2090; Betül Açıkgöz, "Approval and Disapproval of Textbooks in the Late Ottoman Empire," *History of Education*, 46/1 (2017), s. 1-20; Betül Açıkgöz, "The Civics Textbooks in the Late Ottoman Empire: Children of Islam and the Homeland," *History of Education & Children's Literature*, 8/2(2013), s. 113-157; Erhan Tuna, "Bir Osmanlı Vatandaşlık Ders Kitabı Olan Rehber-i İrtihad Çerçevesinde II. Meşrutiyet Döneminde Vatandaşlık Eğitimi," (Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.
- 5 Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 16.

belgelere ilaveten resmi ideolojinin yansıdığı başlıca kaynaklar arasında yer almaktadır. Alkan, resmi ideolojiyi ise “devlet aygıtını elinde tutan elitlerin veya seçkinlerin devlet aygıtını kendilerini meşrulaştırmak, varlıklarını sürdürmek, kendilerine yönelik itaati sağlamak için ürettikleri, çoğunlukla gevşek, pragmatik, irrasyonel, eklektik ve sistematik nitelikli değerler bütünü” olarak tanımlamaktadır. Alkan’a göre Tanzimat’tan itibaren, özellikle II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı resmi ideolojisinin önemli öğelerinden biri modernleşme ve medenileşmedir.⁶ Bu makale, II. Meşrutiyet dönemi Malumat-ı Medeniye ders kitaplarını resmi ideolojinin doğrudan yansıması olarak okumak yerine bu kitapları yazarları, içerikleri, basıldıkları dönemin müfredat programları, referansları gibi farklı bağlamlarda tartışmayı amaçlamaktadır.

Yurttaşlık Eğitimi

Yurttaşlık, toplumun bir ferdi olarak kişinin hak ve sorumluluklarını tanımlayan yasal statü olarak tanımlanmaktadır. Daha geniş manada ise siyasi alana katılım, toplum, sosyalleşme ve kamu yararına kamu faaliyetlerine katılma hakkında bilgi olarak tanımlanmaktadır.⁷ Bu çerçevede yurttaşlık, siyasi üstyapıya ve içinde yaşanılan topluma karşı hak ve görevleri ifade etmenin yanı sıra, onun siyasal süreçlerine katılımı ve söz konusu topluma üyelik/aidiyet ilişkisini de içeren üç temel boyutta ele alınmaktadır.⁸ Yurttaşlığın kavram ve kurum olarak ortaya çıkışı Antik Yunan’da siyasal/kamusal alanın ortaya çıkışıyla eş zamanlıdır. Antik Yunan filozofları Platon ve Aristo’nun yurttaşlık anlayışları toplumun sınırlı bir kesimini kapsamakla birlikte devletin yurttaş haklarını yasayla koruması ve şehir devletinin yurttaşa yarattığı aidiyet hissi bakımından yurttaşlığın tanımlanmasında önemli bir başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir.⁹ İlk ortaya çıktığından bu yana yurttaşlık kavramının hem siyasal hem de toplumsal ve kültürel bir içeriğe sahip olduğu ancak modern vatandaşlığın dar anlamıyla

6 Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12(2008), s. 12.

7 Wolfgang Althof ve Marvin W. Berkowitz, “Moral Education and Character Education: Their Relationship and Roles in Citizenship Education,” *Journal of Moral Education*, 35/4 (2006), s. 500.

8 Giray Gerim, “Çağdaş Yurttaşlığı Kavramak: Temel Yaklaşımlar, Yeni Boyutlar ve Yeni Bir Yurttaşlık Çerçevesi,” *Journal of Sociological Studies*, 56/2(2017), s. 159.

9 Gerim, “Çağdaş Yurttaşlığı Kavramak,” s. 162.

bir devlete ait olmakla ilgili hak ve yükümlülükler bütünü olarak tanımlandığı görülmektedir.¹⁰

Yurttaşlık dersleri, Avrupa'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halk eğitiminin daha düzenli ve yaygın hale gelmesiyle birlikte bağımsız bir ders olarak okul müfredatlarında yerini almaya başlamıştır. Fusun Üstel'e göre Batı'da Yurttaşlık Bilgisi dersinin okul müfredatlarına girmesi temelde üç boyutlu bir sürecin sonucudur. Bunlardan ilki, modern merkezi devletlerin gelişimi ve daha sonra konsolidasyonu sürecinde eğitimin dönüştürücü rolünün seçkinlerce teşhisiyle ilgilidir. İkinci boyut, Batı dünyasında 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ivme kazanan dünyevileşme ve laikleşme sürecidir. Üçüncü boyut ise Batı'da çocukluğa dair telakkilerdeki dönüşümdür. Nitekim bu değişim, çocukluk dönemine önem verilmesini beraberinde getirmiştir.¹¹

Yurttaşlık eğitimi ve bu eğitimin içeriğine dair tartışmalara öncülük eden ülke Fransa olmuştur. Yurttaşlık eğitime dair tartışmalar Devrim öncesine dayanmakla birlikte, Fransız Devrimi modern yurttaşlık kavramının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Devrim sonrasında Paris temsilcisi olarak yasama meclisine giren ve eğitim reformu çalışmalarında önemli roller üstlenen Condorcet, devletin çocuk, genç ve yetişkin tüm yurttaşlarını eğitime sorumluluğu bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak Condorcet, devletin yurttaşlık eğitimi seküler bir temelde, siyasal bir din yaratmadan ve özgürlüğü ihlal etmeden yapması gerektiği görüşünü savunmaktadır. Öte yandan Fransa'da Devrim'in akabinde, özellikle 1792'den itibaren hedefleri ve içeriği kesin olarak belirlenmiş bir yurttaşlık eğitiminden ziyade anayasanın temel ilkelerinin öğretilmesi ve cumhuriyetçi ahlakın belli mitleri ve sembollerine dayalı bir yurttaşlık bilincinin oluşturulmasına çalışılmıştır.¹² Bu dersin içeriği Fransa'daki siyasi konjonktüre bağlı olarak sık sık değişmiştir. Nitekim İmparatorluk döneminde dersin temel hedefleri arasında imparator ve hanedana bağlılık vardır.

1879'da Eğitim Bakanı olan Jules Ferry, Condorcet'nin fikirlerinden esinlenerek seküler bir ilköğretim modeli geliştirmiş ve seküler ahlak eğitimi ve vatandaşlık eğitiminin müfredat programlarına girmesini sağlamıştır. Fransa'da laik ve mecburi eğitimi düzenleyen 1882 tarihli yasa ile birlikte *Ahlak ve Yurttaşlık Bilgisi*

10 Alev Özkazanç, "Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1(2009), s. 248-249.

11 Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 11.

12 Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 17.

(*l'instruction morale et civique*) dersi ilköğretim müfredatında yer almıştır.¹³ Bu dersin içeriğinin nasıl olması gerektiği ve hedefleri konusunda ise ciddi tartışmalar gündeme gelmiştir. Tartışmalar, bu ders Cumhuriyet'in kurumları ve işleyişi hakkında bir malumat dersi mi olmalı yoksa bu ders ile Cumhuriyet ve değerlerini benimsetmeye ve sevdirmeye mi çalışmalıdır soruları üzerine yoğunlaşmaktadır.¹⁴ III. Cumhuriyet döneminde bu dersin içeriğinin salt malumattan ziyade öğrencilere benimsetilmek istenen ahlak ve erdemler ile doldurulduğu görülmektedir. Ortak değerler olarak tarif edilen kamusal alana ait değerlerin geleceğin yetişkinleri olacak olan çocuklara verilmesi devletin vazifesi olarak görülmektedir.¹⁵

Osmanlı'da Yurttaşlık Eğitimi: Malumat-ı Medeniye Dersi

II. Meşrutiyet dönemi, imparatorluğun içinde bulunduğu ahvalden çıkış yolu olarak eğitimin öneminin vurgulandığı ve bu minvalde 18. yüzyıldan bu yana atılmakta olan adımların daha sistematik hale getirilerek eğitimin daha bütüncül ve kurumsal bir şekilde ele alındığı bir dönem olmuştur.¹⁶ Bu dönem bir yandan yaşanan savaşlar ve toprak kayıpları dolayısıyla Osmanlılık ilkesi çerçevesinde bir eğitimin sorgulandığı, diğer yandan “Bu imparatorluktan bir millet nasıl çıkar?” sorusuna cevap aranan ve verilen cevaplara göre eğitim politikalarının şekillendiği dönemdir.¹⁷ Malumat-ı Medeniye dersinin II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde ibtidaiye, rüşdiye, idadiye ve sultaniyede okutulmak üzere müfredat programlarına dâhil edilmesi 19. yüzyıl boyunca tebaadan vatandaşa geçiş sürecini destekleyen çok sayıda reformun kitlesel eğitim vasıtasıyla pekiştirilmesine yönelik bir girişim olarak okunabilir. Bu süreçte hakları ve sorumlulukları yeniden belirlenen Osmanlı tebaasının her bir ferdinin yurttaş olarak hak ve vazifelerini bilmesi ve ortak bir vatana aidiyet bilincine sahip olması beklenmektedir.

13 Derek Heater, “The History of Citizenship Education: A Comparative Outline,” *Parliamentary Affairs*, 55(2002), s. 465.

14 Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 19.

15 Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 22.

16 19. Yüzyıl Osmanlı eğitim tarihi ve genel olarak Türk eğitim tarihi ile ilgili olarak Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi’nin ve Osman Nuri Ergin’in oldukça kapsamlı çalışmalarına bakılabilir. Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338/1922-1923) ve Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1.-5. ciltler, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977).

17 Seyfi Kenan, “Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme,” *Osmanlı Araştırmaları*, 41/1(2013), s. 16.

Malumat-ı Medeniye dersleri, bu anlamda devlet ile vatandaş arasındaki hukuksal ve siyasal ilişkiyi düzenlemekle kalmamakta, yurttaşların birbiri ile olan ilişkilerini, hal ve davranışlarını da çağın medenilik anlayışı çerçevesinde yeniden tanımlamaktadır. Bu noktadan bakıldığında Malumat-ı Medeniye dersi ile öngörülen yurttaşlık eğitimi, ahlak, adab-ı muâşeret, nezaket ve terbiye gibi konuları da içine alan çok yönlü bir eğitimidir. Bu eğitim, uzun vadede toplumun eğitilmesini ve yeni sürece dâhil edilmesini amaçlamaktadır.

Malumat-ı medeniye genel olarak vatan, millet, devlet, devletin idaresi, hükümet, temel hak ve vazifeler hakkında malumat olarak tanımlanmaktadır. Doktor Hazik ibtidaiyeler için hazırladığı kitabında malumat-ı medeniyenin vatan, millet ve devletle idare-i umumiyyeden bahsettiğini yazmaktadır.¹⁸ Fresko Efendi'den tercüme olduğunu ifade ettiği kitabında Zeki Hayon da malumat-ı medeniyenin milleti oluşturan fertlerin hukuk ve vazifeleri ile devlet idaresine dair malumatı içerdiğini ifade etmektedir.¹⁹ Bu tanımlamalar üzerinden bakıldığında Malumat-ı Medeniye dersi, kişiye kendi hukuku ve vazifeleri ile içerisinde yaşadığı devletin yönetimi ve kurumları hakkında bilgi vermeyi amaçlayan bir yurttaşlık bilgisi dersidir. Nitekim müfredat programlarına dâhil olduğu ilk yıllarda Malumat-ı Medeniye dersinde devlet idaresi, seçim, Meclis-i Mebusan, Osmanlı Devleti'nin yönetimi, vergiler, askerlik, tebaanın vazifeleri ve hukuku gibi temel yurttaşlık bilgisi konuları ele alınmaktadır.

Mekteplerin idaresi ve çeşitli derslerin işlenişine dair hazırladığı rehber kitapta Sabri Cemil, Malumat-ı Medeniye dersinin “10 Temmuz 1324'ün (23 Temmuz 1908) bahsettiği feyz-i hürriyet üzerine mekatib-i ibtidaiye programlarına idhal edilmiş” olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Doktor Hazik de II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç hafta sonra gazetelerde Maarif Nezareti'nin ibtidaiye ve rüşdiyelerde okutulacak olan Malumat-ı Medeniye dersi için ders kitabı yazılması yönünde bir ilan verdiğini ve kendisinin bu ilana binaen ilk Malumat-ı Medeniye kitaplarını kaleme aldığını ifade etmektedir.²¹ Doktor Hazik, 4 Kanun-ı Evvel 1324 (17 Aralık 1908) tarihli önsözünde “İleride erbab-ı iktidarımızın bu hususa dair pek çok

18 Doktor Hazik, *Malumat-ı Medeniye* (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1325/1909-1910), s. 14.

19 Zeki Hayon, *Malumat-ı Medeniye* (Dersaadet: Lapotri Gazetesi Matbaası, 1325/1909-1910), s. 3.

20 Sabri Cemil, *Amelî Fenn-i Tedris: Dürus-u Mütenevviyanın Suret-i Tedrisi, Etfalin İnzibat ve Terbiyesi, İdare-i Mekatib* (Kosova Matbaası, 1326/1910-1911), s. 87.

21 Doktor Hazik rüşdiyeler için basılan 1324 tarihli *Malumat-ı Medeniye* kitabında ibtidaiyeler ve rüşdiyeler için ayrı ayrı olarak ilk malumat-ı medeniye kitaplarını kendisinin yazdığını

asâr-ı bir güzide meydana koyacakları şüphesizdir. Bize kalacak bir şeref var ise o da herkesten evvel ilk hatveyi atmak ilk önce ilk esası kurmaktır.” sözleriyle kitabının ilk olduğunun altını çizmektedir.²² Selanikli Faik ise 5 Teşrin-i Evvel 1324 (18 Ekim 1908) tarihli *Sabah* gazetesinde yayımlanan *Asırlık Bir Şikâyet Mevzuu: Mektep Kitapları* başlığı altında yazdığı bir yazıda kendisinin yazmış olduğu Malumat-ı Medeniye kitabının iki aydan beri yayımlanamadığını ifade etmektedir.²³ Görünen o ki, 1324 tarihli *Malumat-ı Medeniye* kitabını Selanikli Faik Doktor Hazik'ten daha önce hazırlamış ancak daha geç yayımlama fırsatı bulmuştur.²⁴

Öte yandan ilk Malumat-ı Medeniye kitabını yazma iddiası sonraki yıllarda da farklı gerekçelerle devam etmiştir. Çok sayıda Malumat-ı Medeniye ders kitabının yazarı olan Ali Seydi de *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* isimli kitabının 20 Teşrin-i Evvel 1326 (2 Kasım 1910) tarihli önsözünde, ilk defa Mercan Mekteb-i İdadisi'nde Malumat-ı Medeniye dersini kendisinin verdiğini ve aynı yıl basılan *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* kitabının bu ders için yazılan ilk kitap olduğunu iddia etmektedir.

Meşrutiyetin ilanını müteakip mazhar-ı islahat ve tadilat olan mekatib-i umumiye programlarına malumat-ı (veya terbiye) ahlakiye ve medeniye unvanıyla yeni bir ders ilave edilmiş ve ilk defa olarak Mercan Mekteb-i İdadisi'nde bu dersin tedrisi uhde-i acizaneme tevdi olunmuş idi. O zamana kadar bu mevzua dair yazılmış eserler olmadığından bir müddet talebeye takrir suretiyle tedrisata devam olunmuşsa da bilahare bundaki müşkülâtın his olunması üzerine Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye namıyla bir eser neşrine mecbur olmuş idim.²⁵

ifade etmektedir. Doktor Hazik, *Malumat-ı Medeniye* (İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, Matbaa-i Amire, 1324/1908-1909), s. i-ii

22 Doktor Hazik, *Malumat-ı Medeniye*, s. iv.

23 Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 34.

24 Diğer ders kitapları gibi Malumat-ı Medeniye ders kitapları, Maarif Nezareti tarafından belirlenen müfredata uygun olarak sipariş usulüyle ya da yazarların hazırladıkları taslak kitaplar ile ilgili mercilere başvurarak onay alması suretiyle yayımlanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî'nde ders kitaplarının basımına ruhsat verildiği ya da vermediği ya da muzır görülerek bazı kitapların toplatıldığına dair çok sayıda evrak bulunmaktadır. Öte yandan talimatnamelerde oldukça şeffaf ve objektif görünen ders kitabı basım sürecinin uygulamada bazı problemler barındırdığı yine Maarif Nezareti'ne yapılan itiraz başvurularının yer aldığı evraklarda görülmektedir. Bu konuda bkz. Açıkgöz, “Approval and Disapproval of Textbooks,” s. 1-20.

25 Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* (İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328/1914-1915), s. 2.

Dönemin önemli yayıncılarından Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin Ahmed Cevad'ın *Aile Arasında Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye Dersleri* isimli kitabına yazdığı *Naşir'in İfadesi* bölümünde “Malumat-ı ahlakiye ve medeniye ders programlarına idhal edildi. Bu maksatla geçen sene birçok kitaplar yazıldı, basıldı, bütün mekteplere satıldı.” ifadeleri Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının ilk olarak 1327 yılında basıldığı izlenimini vermektedir.²⁶ Öte yandan 1324, 1325 ve 1326 yıllarında çok sayıda Malumat-ı Medeniye kitabının basıldığı bilinmektedir. İbrahim Hilmi'nin sonraki satırlarında önceki yıl basılan Malumat-ı Medeniye kitaplarını “Fakat bunlardan birçoğu o kadar maksatsız, o kadar hesapsız yazıldı ki, mündericatından, ihtiva ettiği malumattan defeaten mekteb-i idadi şakirdi bile anlayamazdı.” sözleriyle eleştirmesi ve naşiri olduğu Ahmed Cevad'ın *Aile Arasında Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye Dersleri* isimli kitabından övgüyle bahsetmesi yayıncılık politikası olarak kendinden önceki Malumat-ı Medeniye ders kitaplarını kayda değer bulmadığı şeklinde yorumlanabilir.²⁷ Nitekim İbrahim Hilmi, *Zavallı Millet: Felaketlerimizin Esbabı* isimli kitabında da Maarif Nezareti'nin ders kitaplarıyla ilgili yayın politikalarını ciddi bir şekilde eleştirmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Maarif Nezareti'nin ortada bulunduğu her türlü kitabı yayımladığını, “fakat birkaç gayretli muallim ve naşirin harıl harıl çalışarak hazırladıkları yeni ve güzel mektep kitaplarını dört senedir Maarif Nezareti'ne tetkik ettirip de mekteplere kabul ettiremediklerini” ifade etmektedir.²⁸ İbrahim Hilmi, *Maarif ve Servet-i İlmiyemiz* isimli kitabında da ders programlarını tertip eden bazı kimselerin önceden bastıramadıkları kitaplarını fırsattır diyerek ders kitabı olarak bastırdıklarını yazmaktadır.²⁹ Eğitim reformları ile birlikte sürekli olarak güncellenen müfredat programları dolayısıyla ders kitabı yazımı ve basımının Osmanlı yayın dünyasında oldukça rekabetçi bir ortam meydana getirdiği görülmektedir.

İbrahim Hilmi'nin eleştirilerinin bir kısmı yayıncı refleksinden kaynaklanıyor gibi gözükse de bazı tespitleri kayda değerdir. Onun “İşte dört senelik meşrutiyette idare-i maarif! Her nazır geldi bir teşkilat yaptı, öteki geleninkini

26 Ahmed Cevad, *Aile Arasında Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye Dersleri* (Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328/1912-1913), s. 2.

27 Ahmed Cevad, *Aile Arasında*, s. 2.

28 İbrahim Hilmi, *Zavallı Millet: Felaketlerimizin Esbabı* (Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328/1912-1913), s. 51.

29 İbrahim Hilmi, *Maarif ve Servet-i İlmiyemiz* (Dersaadet: Kitabhane-i İslam ve Askeri, 1329/1913-1914), s. 51-52.

bozdu. Birinin yaptığını öteki bozdu. Bir kargaşalık, intizamsızlık hüküm sürdü.” ifadeleriyle eleştirdiği hızlı değişim Malumat-ı Medeniye ders kitaplarına da yansımış gözükmemektedir.³⁰ Bu dönemde yayımlanan hemen her Malumat-ı Medeniye kitabının kapağında “yeni programa tevfikeyen” ifadesi yer almaktadır. Örneğin, Selanikli Faik’in 1324 yılında yayımlanan kitabında “son programa tevfikeyen”,³¹ Ali Rıza’nın 1325 tarihli kitabında “Maarif Nezareti Celilesi’nin yeni programına tevfikeyen”,³² Ebu’l Cezmi’nin 1327 yılında yayımlanan kitabının kapağında “1325 senesinde müceddiden neşr olunan ders programına tevfikeyen”³³ ve Ahmed Cevad’ın 1330 yılında yayımlanan kitabında “Maarif Nezareti’nin 1330 Müfredat Programına göre”³⁴ ifadeleri yer almaktadır. Dönemin maarifine dair diğer kaynaklarda da görüldüğü üzere ders programları ve müfredatları sık sık değişmektedir.

Malumat-ı Medeniye Dersinin Amacı: Memlekete Her Manasıyla Adam Yetiştirmek

Malumat-ı Medeniye dersi vasıtasıyla nasıl bir insan yetiştirilmek istendiği meselesi aslında bu dersi müfredata yerleştiren dönemin siyasi iradesinin sadece bu ders ile değil, genel olarak yeniden tanzim edilen eğitim süreci ve müfredat programları ile gizli ya da açık neyi amaçladığı ile yakından ilgilidir. 1331 tarihli *Mekatib-i İbtidaiyeye Mahsus Talimatname*’de eğitimin amacının çocukları hayata hazırlamak olduğu ifade edilmekte ve hayata hazırlanmış kimsenin vasıfları açıklanmaktadır.

Bugün yaşamak azminde olan bir milletin, bir cemiyetin çocuklarını talim ve terbiyede yalnız bir maksadı olabilir. Bu maksad onları hayata hazırlamaktır. Hayata hazırlanmış adam kimdir? Bir adam ki, vücudu sıhhatli, kuvvetlidir; eşyayı, ahval ve vakayı görür; verdiği kararı yapar, muvaffakiyetle neticelendirir, muvaffakiyetleri için sebat ve cesaret gösterir, müşkülattan yılmaz, çalışmaktan usanmaz, miskin kanaatlere mahkûm kalmaz, tecdidi sever, terakkiye can atar. Bir adam ki,

30 İbrahim Hilmi, *Maarif ve Servet-i İlmiyemiz*, s. 19.

31 Selanikli Faik, *Malumat-ı Medeniye* (Dersaadet: Karabet Matbaası, 1324/1908-1909).

32 Ali Rıza, *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1325/1909-1910).

33 Ebu’l Cezmi, *Malumat-ı Medeniye* (İstanbul: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa, 1327/1911-1912).

34 Ahmed Cevad, *Musahabat-ı Ahlakiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye* (İstanbul: Kitaphane-i İslam ve Askeri, Hilal Matbaası, 1330/1914-1915).

hem kendisinin hem de memleketinin menfaatlerini anlar, menfaatleri istihsal için, bu menfaatleri müdafaa için nefsinde kuvvet, emel, sebat, cesaret duyar, işte - velev ki malumatı az olsun - böyle bir adam hayata hazırlanmış bir adamdır.³⁵

Bir bütün olarak eğitim sisteminin amacı çocukları geleceğe hazırlamaktır. Ancak II. Meşrutiyet döneminde çocukları belirli vasıflarda geleceğin yetişkinleri olarak yetiştirme misyonu ağırlıklı olarak Malumat-ı Medeniye ders kitaplarına yüklenmiş gözükmektedir. Üstel, Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının makbul vatandaş yetiştirmeye yönelik olarak hazırlandığını ifade etmektedir. Betül Batır da II. Abdülhamid döneminin itaatkâr vatandaş yetiştirme gayretlerinin yerini ahlak ve malumat-ı medeniye ders kitaplarında yavaş yavaş iyi vatandaş yetiştirmeye bıraktığını ifade etmektedir.³⁶

Nihai ve açıktan ifade edilmeyen hedef vatandaş yetiştirmek olmakla beraber Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında ve Malumat-ı Medeniye dersinin amacının ve eğitim metodunun açıklandığı müfredat programları ve talimatnamelerde vatandaş yetiştirmek ifadesi kullanılmamaktadır. Sabri Cemil “Hakikat halde insan olmaktan başlanmazsa vatandaş olmak gayr-i mümkündür.” diyerek vatandaşlık eğitiminin sadece kişi ile devlet arasındaki hukuki münasebet olmadığını vurgulamaktadır.³⁷ Esas olan geleceğin yetişkinleri olan çocukları istenilen insani vasıflarda yetiştirmektir. Muhatap kitlenin belirli yaş aralığındaki çocuklar olduğu düşünülürse, asıl meselenin insan olarak veya vatandaş olarak bu çocukların nasıl yetiştirileceği olduğu görülmektedir. 1331 tarihli *Mekatib-i İbtidaiye-i Umumiye Talimatnamesi*’nde *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*’ne atıf yapılarak mekatib-i ibtidaiye eğitimi ile nasıl bir insan yetiştirilmek istendiği açıklanmaktadır.

23 Eylül 1329 (6 Ekim 1913) tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati’nin beşinci maddesine göre mekatib-i ibtidaiyenin hedefi mecburiyet-i tahsilîyeye tabi olan etfali hayat için en ziyade lazım olan malumata mazhar etmek, müte-deyyin, mukaddem ve gayur bir insan olarak yetiştirmektir. Mekatib-i ibtidaiye, tahsil ve terbiye hususundaki vazifesini gittikçe iyi bir surette ifâ ederse memleket fikir, ahlak, iktisat cihetiyle günden güne yükselir. Bu teâli ve terakki sayesinde din ve milliyet hususlarında hüviyet-i mahsusasını muhafazaya muvaffak olur.

35 *Mekatib-i İbtidaiyeye Mahsus Talimatname*, s. 4.

36 Betül Batır, “İkinci Meşrutiyet’ten Tevhid-i Tedrisat’a Türkiye’de İlköğretim (1908-1924),” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007), s. 183.

37 Sabri Cemil, *Amelî Fenn-i Tedris*, s. 87.

Mektep sıralarındaki yeni nesil hem ananat-ı diniye ve milliyeyi muhafazaya hem de şerâit ve ihtiyacat-ı hazıra ile telif-i nefse alıştırlır.³⁸

İbtidaiye eğitiminin amaçlarının belirlendiği talimatnamede çocukların çok yönlü olarak hayata hazırlanması gerektiği vurgulanmaktadır. Buna göre bu çocukların dinine bağlı, çağının bilgisiyle donanmış ve gayretli bireyler olarak yetişmeleri beklenmekte ve bu sayede memleketin çok yönlü olarak terakkisinin mümkün olacağı düşünülmektedir. Dönemin Maarif Nazırı Şükrü Bey de eğitim programlarının amacını “her manasıyla adam yetiştirmek” olarak ifade etmekte ve bunun tarifini yapmaktadır.

Memlekete adam yetiştirmek, her manasıyla adam yetiştirmek gayesi programlarımızda birinci düşündüğümüz nokta oldu. Tam adamın nasıl olabileceği meselesi nazar-ı dikkate alınırsa bence onun dinine merbut, vatanını sever, milliyetini tanıır, yani muhtelif namlarla zikrolunan şu vezâifi hüsn-i ifâya gayret eder bir adam olması lazım gelir. İşte biz tam adamı bu suretle yetiştirmek, dinini sever, dinine riayetkâr olur, vatanını sever ve kendisine bir vahdet-i siyasiye veren milliyetini his eder bir adam olmak üzere yetiştirmek gayesini programlarda takip ettik.³⁹

Maarif Nazırı Şükrü Bey’in “her manasıyla adam” ya da “tam adam” yetiştirmek olarak nitelendirdiği misyona en uygun ders Malumat-ı Medeniye’dir. Malumat-ı ahlakiye, medeniye, kanuniye, iktisadiye, diniye gibi açılımlarla içeriği zamanla zenginleştirilen bu derste çocuklar için çok yönlü bir eğitim öngörülmekte ve kişinin ahlaki, medeni, siyasi ve iktisadi olarak haiz olması gereken vasıflar ve bu hususlarda üzerine düşen vazifeler açıklanmaktadır.

Malumat-ı Medeniye Dersinin Öğretim Yöntemi

Malumat-ı Medeniye dersinin müfredat programlarına girmesinden yaklaşık iki yıl sonra öğretmenler için kaleme aldığı *Amelî Fenn-i Tedris* isimli kitabında Sabri Cemil, ibtidaiyelerde Ahlak ve Malumat-ı Medeniye derslerinin nasıl okutulması gerektiğini açıklamaktadır. Sabri Cemil’e göre öğretmenler, ibtidaiye mekteplerinde çocukları filozof gibi tabiat işleri hakkında muhakaeme etmeye sevketmekten ve onlara genel ahlak ilkelerini öğretmekten ziyade

38 *Mekatib-i İbtidaiye-i Umumiye Talimatnamesi* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331/1915-1916), s. 3.

39 Şükrü Bey, “Maarif Nazırının Beyanâtı,” *Muallim*, 9/1(1333/1917-1918), s. 258.

gündelik hayatlarında ailesine, vatanına, çevresine, kendilerine ve Cenab-ı Hakk'a karşı olan vazifelerini öğretmelidir. Ahlak kaideleri hakkında tartışmalar [*münakaşat*] ve akıl yürütme [*muhakemat*] rüşdiye ve idadiye mekteplerine bırakılmalıdır.⁴⁰

Muallim Cevdet ise *Ahlak ve Malumat-ı Medeniye Derslerinin Usul-i Tedrisi* başlıklı yazısında Malumat-ı Medeniye dersinin önceden ezbere dayalı olarak okutulduğunu, kişinin sahip olması gereken vasıfların ve vazifelerin ezberletilerek sınavlarda puan verildiği ifade etmektedir. Muallim Cevdet'e göre bu dersi en doğru şekilde vermek için ilk yapılması gereken ezberi terk etmektir. Vazifeleri sayarak hatırlatmak yerine vazifelerimizi terk ettiğimizde ne olur sorusunu talebelere yönelterek onları düşündürmek daha uygundur. Bunun için çocuğa öğretilmek istenen vazife, kanun, cesaret, merhamet, intizam ve müteşebbislik gibi kavramlar önce eskiden öğretildiği gibi kitabi olarak açıklanmalı sonrasında ise yeni usulle örneklerle kitaba ihtiyaç duymaksızın izah edilmelidir.⁴¹

Eski usul Malumat-ı Medeniye öğretimine dair en önemli eleştiri ezbere dayanması ve kitabi kalmasıdır. İbrahim Hilmi, eleştirilerinde yedi yaşındaki bir çocuğun Malumat-ı Medeniye konuları olan yasama [*kuvve-i teşriye*], yürütme [*kuvve-i icraiye*], parlamentarizm, despotizm, aile hukuku gibi konuları anlayamayacağını, bir senelik tecrübe ile de bunun aşikâr olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan İbrahim Hilmi, "bu çetin dersi bir usul-i mantikiyeye tevfikeye küçük bir çocuğa anlatmanın da bir yolu" olduğunu ifade etmekte, bunun için de çocuğun aşına olduğu aile çevresi içerisinde talim etmek üzere büyük nine masalı gibi Charles Dickens'ın hikâyeleri tarzında bir kitap meydana getirdiklerini ifade etmektedir.⁴² İbrahim Hilmi'ye göre malumat-ı ahlakiye ve medeniye esasen küçük bir zihin için pek müsait bir ders değildir ancak zamanın gereği öğretilmesi mühim olduğundan vazgeçilmesi de mümkün değildir.

Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının içeriği genellikle okutulduğu okul ve kademeye göre belirlenmektedir. İlk Malumat-ı Medeniye kitabını yazdığını ifade eden Doktor Hazik ibtidaiye ve rüşdiye okulları için farklı kitaplar hazırladığından bahsetmekte, "İbtidaiyeye mahsus olan kitabın bahisleri ne kadar kısa oldu ise rüşdiyeye mahsus olanın bahisleri de bilakis o kadar uzun oldu."

40 Sabri Cemil, *Ameli Fenn-i Tedris*, s. 81.

41 M. Cevdet, "Ahlak ve Malumat-ı Medeniye Derslerinin Usul-i Tedrisi," *Tedrisat Mecmuası*, 26/4(1330/1914), s. 291-301.

42 Ahmed Cevad, *Aile Arasında*, s. 2.

demektedir.⁴³ Ayrıca, ibtidaiyeden sonra rüşdiye için de böyle bir kitap yazması istendiğinde daha tafsilatlı bir araştırma yaptığını, aynı minvalde yazılmış yurt dışından kitaplar getirttiğini fakat bunların Osmanlı toplumununun yaşayışına uygun olmadığını ifade etmektedir. Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının ka-
pağında da genellikle hangi kademede okutulacağı, bazen de hangi kademenin kaçınıcı sınıfında okutulacağı belirtilmektedir. Bazı kitaplarda “devre-i âliye bi-
rinci sene” gibi kademededen öte sınıf belirten ifadeler bulunmaktadır.⁴⁴ Bununla birlikte ilk basılan kitaplardan olan Selanikli Faik’in kitabı da dâhil olmak üzere bazı kitaplarda “ibtidaiye ve rüşdiyelerde okutulmak üzere” şeklinde bir ibare yer almakta ve bu ibare kitabın iki farklı kademede de okutulduğu izlenimini vermektedir. Hatta Ali Seydi’nin 1331 tarihli *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* isimli kitabında “mekatib-i rüşdiye, idadiye, sultaniye ve dâru muallimlerde okutulmak üzere” ifadesi yer almaktadır.

Malumat-ı Medeniye dersinin haftada kaç saat okutulacağı okula ve kademeye göre farklılık göstermektedir. Maarif-i Umumiye Nezareti’nin 1329 yılında bastırıldığı *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı*’na göre Malumat-ı Medeniye dersi birinci devrenin birinci senesinde haftada 3 saat, ikinci senesinde 2 saat, ikinci devrenin ilk senesinde 2 saat ve sonraki her yıl haftada 1 saat olarak belirlenmiştir.⁴⁵

43 Doktor Hazik, *Malumat-ı Medeniye*, s. iii.

44 1913 yılında *Tedrisat-ı İptidai Kanun-ı Muvakkati* ile ibtidaiye ve rüşdiye adlarıyla mevcut olan okullar birleştirilmiş ve ibtidaiye-i umumiye adını almıştır. Buna göre altı yıl olarak belirlenen ilköğretim ikişer yıllık üç devreye ayrılmış ve bunlar devre-i ûla, devre-i mutavassıta ve devre-i âliye olarak adlandırılmıştır.

45 1332 yılında yayımlanan müfredat programında haftalık ders programı kız ve erkek öğrenciler için değişiklik yapılmadan yayımlanmıştır. *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteblere Mahsus* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332/1916-1917), s. 24-25.

Tablo 1. Altı Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus Ders Programı

Dersler	Devre-i Üla		Devre-i Mutavassıta		Devre-i Âliye	
	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf
Elif-Ba ve Ecza-i Şerife	2	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Malumat-ı Diniye	1	4	4	4	3	3
Musahabat-ı Ahlakiye, Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye	3	2	2	1	1	1
Kıraat (Elif-Ba'dan sonra)	3	3	2	2	2	2
İmla	-	1	1	1	1	1
Ezber (İnşad, Tarihi Temsiller)	1	1	1	1	1	1
Yazı (Sülüs ve Rika)	-	-	1	1	1	1
Sarf ve Nahiv	-	2	2	1	1	1
Tahrir	-	1	1	2	2	2
Tarih	-	2	2	2	2	2
Coğrafya	-	1	1	2	2	2
Hesap	4	3	2	2	2	2
Hendese	-	-	1	1	1	1
Eşya Dersleri	4	2	2	2	2	2
Ziraat	2	2	2	2	2	2
El İşleri	2	2	2	2	2	2
Resim	1	1	1	1	2	2
Musiki (Gına)	1	1	1		1	1
Terbiye-i Bedeniye, Sıhhiye, Asker Talimi, Oyun ve Nişan	2	2	2		2	2
	30	30	30		30	30

Kaynak: *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329/1913-1914), s. ii.

Ders programlarını yayımlayan rehber kitaplarda ayrıca Malumat-ı Medeniye dersinin farklı kademelerde nasıl okutulacağı da açıklanmaktadır. Buna göre birinci devrede aile ve çevreye karşı vazifeler, çalışkanlık, doğruluk, cesaret, nezaket ve nezafet gibi konular ele alınmaktadır. İkinci devrede kişinin kendisine, ailesine ve vatanına karşı vazifeleri ile hükümet, kanun, mebusan, mahkeme, meşrutiyet, belediyeler, seçimler [*intihabat*] ile ilgili malumat kısaca verilmektedir. Üçüncü devrede ise vezâif-i nefsiye, vezâif-i beytiye, vezâif-i medeniye, vezâif-i insaniye ve vezâif-i diniye gibi kişinin vazifeleri ile hükümet, vatandaş, Kanun-ı Esasi, meclis-i mebusan, intihabat gibi genel Malumat-ı Medeniye konuları ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Malumat-ı Medeniye Dersinin Konusu: Ahlak ve Medenilik

a) Ahlak Eğitimi ve Vazifeler

Fransa'da olduğu gibi Osmanlı'da da yurttaşlık bilgisi olarak Malumat-ı Medeniye dersinin konusunun ve içeriğinin belirlenmesi hem siyasi mecralarda hem de eğitim çevrelerinde ciddi tartışmalara neden olmuştur. Osmanlı bağlamında önceliklerin ve ihtiyaçların belirlenmesi bu tartışmaların merkezinde yer almıştır. Dersin adı ve ders kitabında ele alınan konular her ne kadar Fransa'da ve dönemin Avrupa'sında aynı isimle anılan dersler ile paralellikler gösterse de yazarlar Malumat-ı Medeniye ders kitaplarını Osmanlı'nın kendi ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirmeye gayret etmişlerdir. Her ülkenin kendine mahsus idaresi, kurumları, siyasi kültürü olduğunu ve bu dersten beklentilerin farklılık arzettiğini bilen ders kitabı yazarları tercümeden ziyade telif Malumat-ı Medeniye ders kitabı yayımlamaya yönelmişlerdir. Bazı yazarlar Malumat-ı Medeniye ders kitaplarını yazarken Fransızca muadil kitapları gözden geçirdiklerinden bahsetmekte ancak birebir tercüme için uygun bulmadıklarını ifade etmektedirler. Zeki Hayon'un 1325 tarihinde yayımlanan kitabının kapağında "Mekatib-i Osmaniye'de Fransızcanın teshil-i tedrisi için kütüb-i adide telif ve neşr eden Fresko Efendi'nin ahiren kaleme aldığı eserin bazı tadilat ve ilavat ile tercemesidir." ifadesi yer almaktadır. 1331 tarihli *Mekatib-i İbtidaiyye Mahsus Talimatname*'de her ülkede ilköğretimin o ülkenin kendi fikrine ve amacına göre şekillendiği, okullarda okutulan dersler benzer olsa da terbiyenin oldukça farklı olduğu, her memleketin kendi ihtiyaçlarına göre derslerin içeriğinin belirlenmesi gerektiği ifade edilmekte ve Malumat-ı Medeniye dersi buna örnek gösterilmektedir.

Mesela malumat-ı ahlakiye ve medeniye bizim memleketin malumatı arasında en çok eksikliğini hissettiren malumattan biridir. Halkın hemen umumu hukuk ve vezâif-i tabiyesini ve memleketin kanunlarını bilmedikleri gibi kavâid-i ahlakiyeyi de bilmez veyahud pek yanlış bilir. İşte bu cihetle bizim memleketimizde malumat-ı ahlakiye ve medeniye tedrisatı en büyük ihtiyaçlarımızdan birini teşkil eder. Hâlbuki bu derse İngiliz mekatib-i ibtidaiyesinde ehemmiyet bile verilmez. Çünkü İngilizlerde bütün efradı malumat ve muhakemat-ı ahlakiye ve medeniyeden müstağni bırakacak gayet sağlam itiyad-ı ahlakiye ve irsiye teessüs etmiştir.⁴⁶

46 *Mekatib-i İbtidaiyye Mahsus Talimatname: Usul-i Terbiye, Usul-i Tedris* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331/1915-1916), s. 20.

II. Meşrutiyet'in hemen ardından yayımlanan Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında Malumat-ı Medeniye kavramının tanımı çerçevesinde yer alan konulara ağırlık verildiği görülmektedir. Bu minvalde, Memalik-i Osmaniye'nin idaresi, Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi, Meclis-i Umumi, hürriyet, eşitlik [*müsavat*], adalet, intihabat, hukuk, vazifeler, vatan, hükümetlerin teşkil suretleri ve çeşitleri, tebaanın hukuku, vilayetler, kazalar, sancaklar, belediyeler gibi başlıklara yer verilmektedir. İlk basılan kitaplarda henüz yeni olan Meşrutiyet'i ve Kanun-ı Esasi'yi açıklamak ve benimsetmek üzere özel gayret sarf edildiği görülmektedir. Öte yandan müfredat programlarındaki hızlı değişim, Malumat-ı Medeniye dersinin hem ismine hem de içeriğine yansımıştır. Döneme ait farklı müfredat programları, talimatnameler, süreli yayınlar ve Malumat-ı Medeniye ders kitapları incelendiğinde dersin adının başlangıçta yalnızca "Malumat-ı Medeniye" olarak belirtildiği ancak sonraki yıllarda dersin isminin yanına "ahlakiye, hukukiye, iktisadiye, kanuniye" gibi ilaveler yapıldığı ve içeriğin de başlıkla uyumlu olarak genişletildiği görülmektedir.⁴⁷ Malumat-ı medeniye başlığının yanına en sık ilave edilen ifade ise ahlakiyedir ve dersin adı genellikle "Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye" olarak zikredilmektedir.

Malumat-ı Medeniye dersinin müfredat programlarına girmesinin ardından bu dersin müfredata girmesine öncülük eden eğitimciler ve dönemin süreli yayınlarında bu dersin okullarda nasıl okutulması gerektiğini tartışan yazarlar dersin sadece yurttaşlık ile ilgili malumat ile sınırlı kalmaması gerektiği üzerinde

47 1913 tarihli *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*'nde dersin adı *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye ve İktisadiye* olarak geçmektedir. Aynı tarihte basılan *Mekatib-i Sultaniyenin Sınıf-ı İbtidaiye ve Taliye Ders Programları* olarak yayımlanan müfredat programında ise dersin adı *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye* olarak geçmektedir. 1329 tarihli *Dârulmuallimîn-i İbtidaiye Ders Programı*'nda yer alan ders cetvelinde dersin adı *Malumat-ı Medeniye ve Hukukiye* olarak geçmektedir. 1331'de yayımlanan *Mekatib-i İbtidaiyeye Mahsus Talimatname*'de ise dersin adı *Musahabat-ı Ahlakiye ve Medeniye (Diniyye, Sıhhiye ve Tarihiyye)* olarak geçmektedir. 1332 yılında basılan *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı*'nda, açıklanan ders cetvellerinde dersin adı *Musahabat-ı Ahlakiye (Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye)* olarak geçmektedir. Aynı kitapta dersin nasıl okutulacağına açıklandığı bölümde ise dersin adı *Musahabat-ı Ahlakiye (Diniyye, Tarihiyye, Medeniye)* olarak zikredilmektedir. *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329/1913-1914), s. 8; *Mekatib-i Sultaniyenin Sınıf-ı İbtidaiye ve Taliye Ders Programları* (İstanbul: Matbaa-i Amire (1329/1913-1914), s. 6; *Dârulmuallimîn-i İbtidaiye Ders Programı* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329/1913-1914), s. 3; *Mekatib-i İbtidaiyeye Mahsus Talimatname: Usul-i Terbiye, Usul-i Tedris* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331/1915-1916), s. 13; *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteblere Mahsus* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332/1916-1917), s. 24-25; *Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı*, s. 37.

durmaktadırlar. Muallim Cevdet, *Tedrisat Mecmuası*'nda yayımlanan “Mekatib-i İbtidaiye Ahlak ve Malumat-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında” başlığını taşıyan yazısında ahlak ve Malumat-ı Medeniye derslerinin amacını ve nasıl okutulacağını açıklamaktadır. Muallim Cevdet, Malumat-ı Medeniye dersi için ahlak, medeniyet düşüncesi [*efkâr-ı medeniye*] ve insani hukuk [*hukuk-i insaniye*] olmak üzere üç farklı ihtiyaç alanı belirlemektedir. Geleceğin yetişkinleri olacak olan çocukların bu üç açıdan eksiklerinin tespit edilip bu dersin içeriğinin bu çerçevede belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ahlak ise bu çocuklara kazandırılmak istenen en önemli değerdir.

Bizim, biz Osmanlıların ahlaken ne eksiklerimiz var? Ellerimize tevdi edilen kız, erkek çocukların ahlak ve efkâr-ı medeniyece, hukuk-ı insaniyece ihtiyaçları nelerdir? Yarının ailelerinde ana, baba, ordusunda zabıt, piyasasında tacir, sanatkâr, hayat-ı resmîyesinde hâkim, muallim, memur-ı idari, mebus olacak bu yavrulara ne vermeye borçluyuz? Onları ne hallerden, ne itiyatlardan, ne fikirlerden sakıncaya? Onlara ne gibi hasâil ve akâid vermeye çalışacağız?⁴⁸

Medeniyet ve ahlak bilgisi, yani malumat-ı medeniye ve malumat-ı ahlakiye, herkesin bilmesi gereken asgari bilgiler olarak birbirinin tamamlayıcısı olarak görülmektedir. Malumat-ı medeniye medeni milletlerden teşkil eden devletin ahvalinden bahsederken malumat-ı ahlakiye o milletin efradının ahlakından bahsetmektedir.⁴⁹ Sabri Cemil, malumat-ı medeniye ve malumat-ı ahlakiyenin birlikte var olması gerektiğini “Malumat-ı medeniye mütemmimi olduğu ahlakla min cihetin karıştırılabilir. Hakikat halde insan olmaktan başlanmazsa vatandaş olmak gayr-i mümkündür.” sözleriyle ifade etmektedir.⁵⁰ Muallim Cevdet ise ahlak ve malumat-ı medeniye derslerinin farkını şu şekilde açıklamaktadır.

“Esasen ahlak dersleriyle malumat-ı medeniye derslerinin birbirinden farkı cüzîdir. Malumat-ı medeniye devletin bizden istemekte haklı olduğu vazifelerle bizim ondan istemeğe hakkımız olan vazifeleri gösterir. Bu cihetle bu vazifeler resmi vazifelerdir. Hâlbuki hayatta devlete karşı doğrudan doğruya değilse bile sıhhati-mize, zevklerimizize, kesemize, evimize, komşumuza, dostlarımıza, bütün insanlara ilh (vesaire) karşı gayr-i resmi fakat kuvvet ve lüzumca resmi vazifelerden hiç geri

48 M. Cevdet, “Mekatib-i İbtidaiye Ahlak ve Malumat-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında,” *Tedrisat Mecmuası*, 25/4 (1330/1914), s. 280.

49 Mehmed Abdülkadir, *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye* (Dersaadet: Matbaa-i Jirayır-Keteon, 1326/1910-1911), s. 2.

50 Sabri Cemil, *Amelî Fenn-i Tedris*, s. 87.

kalmayan hatta bazen onları geçen borçlarımız vardır. Bunlardan resmi olanları yapmazsak resmen ceza görürüz. Gayr-i resmi vazifelerden herhangiisini bir sebeple yapmazsak hayat ve sıhhatimizi, paramızı, şöhret ve itibarımızı, ailemizi, ebnâ-yı cinsimizi mahv ederiz ki, ihmalimizin, hırslarımızın, tedbirsizliğimizin cezasını böylece görmüş ve maatteessüf çok defa hiç günahı olmayanlara da çek-tirmiş oluruz.”⁵¹

Satı Bey, “Malumat-ı Medeniye Dersleri” başlığıyla yazdığı yazıda Malumat-ı Medeniye dersinin mevzuunu hukuk ve vezaif-i medeniye olarak tanımlamakta, bu derslerde kişinin hükümetten ne istemeye selahiyeti olduğu ve hükümete karşı mecburiyetlerinin konu edinildiğini ifade etmektedir. Satı Bey’e göre Malumat-ı Medeniye dersi Ahlak derslerinin hem bir tamamlayıcısı hem de bir şubesidir. Çünkü bu derste “Ahlak derslerinin mevzuuna dâhil olan vezâif-i medeniye bahsi daha ayrıntılı olarak tetkik olunur, fakat buna bir de hukuk-ı medeniye bahsi ilave edilir.”⁵²

Müfredat programlarına girmesinden kısa bir süre sonra Malumat-ı Medeniye dersinin konusunun ve içeriğinin malumat-ı medeniye ve malumat-ı ahlakiye olarak yeniden düzenlendiği görülmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi malumat-ı medeniye, en genel anlamda devletin idaresi, işleyişi ve kurumları hakkında malumat olarak tanımlanırken malumat-ı ahlakiye esas olarak kişinin kendisine, ailesine, içinde yaşadığı topluma ve devlete karşı vazifelerinin bilgisi olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda vazifeler malumat-ı ahlakiye ve medeniye derslerinin temelini oluşturmaktadır. Selanikli Faik, malumat-ı medeniye’yi “İşte şu medeni dediğimiz insanların hukuk ve vezâifinden ve hükümetin ne gibi vezâifle muvazzaf olduğundan bahseden malumata malumat-ı medeniye tesmiye edilir.” şeklinde ifade etmektedir.⁵³ Zeki Hayon da malumat-ı medeniye’yi milleti oluşturan fertlerin hukuk ve vazifesi ile devletin nasıl idare edildiğine dair malumat olarak tanımlamaktadır.⁵⁴ Ahmed Ziya ve Ali Haydar da *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye* ile *Yeni Malumat-ı Medeniye* isimli kitaplarında “Malumat-ı Medeniye’nin Tarifi” başlığı altında malumat-ı medeniye’nin çerçevesini vazifeler bağlamında belirlemektedirler.

51 M. Cevdet, “Ahlak ve Malumat-ı Medeniye,” s. 291.

52 Satı Bey, “Malumat-ı Medeniye Dersleri,” *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 15 Kanun-ı Sani 1327/28 Ocak 1912, s. 231.

53 Selanikli Faik, *Malumat-ı Medeniye* (Dersaadet: Karabet Matbaası, 1324/1908-1909), s. 5.

54 Zeki Hayon, *Malumat-ı Medeniye*, s. 3.

Malumat-ı medeniye, insanın ailesine, hemcinsine, vatanına ve hükümetine karşı yapmaya mecbur olduğu vazifelerle bunlara karşı olan haklarını bildirir. Bir insanın bütün vezâif-i medeniyesi umumun bir hakkıdır, bir insanın hakkı da umumun vazifesidir, demek olur ki, bir insanın vezâif-i medeniyesi diğerlerinin hukuk-ı medeniyesini teşkil eder. Bir insan dinine, vatanına ve bütün milletine ve insanlara karşı olan vazifesini yapmazsa yalnız kendisini değil, herkesi mutazzarır etmiş olur.⁵⁵

Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının yazarları ayrıca vazifenin de tanımını yapmaktadır. Doktor Hazik'e göre vazife "Herkesin kendi hukukunu bilip onun dairesi dâhilinde hareket etmesi ve diğerlerinin dahi hukukuna taarruz ve tecavüz eylememesidir."⁵⁶ Doktor Hazik ile aynı tanımlamayı yapan Ahmed Tevfik'e göre vazife "Yapılması lazım gelen bir iş, bir borçtur. Nasıl ki, insanın bir kimseye borcunu ödemesi lazım ise vazifesini yapması öylece lazımdır. Esasen borcunu ödemek bir vazifedir."⁵⁷ Midhat Sadullah'a göre de vazife "Herkesin manen, mad-detten icraya mecbur olduğu şeydir." ve kişinin nefesine ve topluma karşı birçok vazifesi vardır.⁵⁸ Ali Seydi de vazifeyi "İster vicdanen ister kanunen olsun yapmaya mecbur olduğumuz şeyden ibarettir." şeklinde tanımlamaktadır.⁵⁹

Vazifeler, genel anlamda Malumat-ı Medeniye dersinin esasını teşkil etmekle birlikte genellikle malumat-ı ahlakîyenin konusu olarak ele alınmakta ve ahlak ilminin konusu olarak kabul edilmektedir. Nitekim çok sayıda ahlak kitabının da yazarı olan Ali Seydi'nin "İnsanın maddeten ve mutiyen ifasını deruhde eylediği hususata vazife denilir ki, ilm-i ahlakça pek mühim ve mukaddestir." ifadesi vazifenin ahlak ilmi bağlamında ele alındığını göstermektedir.⁶⁰ Ali Seydi, idadiler için yazdığı bir başka kitabında da vazifeyi ahlak kanunlarının uygulanması olarak ifade etmektedir.

55 Ahmed Ziya ve Ali Haydar, *Malumat-ı Ahlakîye ve Medeniye* (İstanbul: Keteon-Bedrosyan Matbaası, 1328/1912-1913), s. 3 ve Ahmed Ziya ve Ali Haydar, *Yeni Malumat-ı Medeniye* (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329/1913-1914), s. 3.

56 Doktor Hazik, *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakîye* (Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1328/1912-1913), s. 97.

57 Ahmed Tevfik, *Malumat-ı Medeniye* (Konstantiniyye: Matbaa-i İslamiye, 1327/1911-1912), s. 114.

58 Midhat Sadullah, *Sualli Cevaplı Malumat-ı Medeniye Dersleri* (İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1328/1912-1913), s. 55.

59 Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakîye ve Medeniye* (İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329/1913-1914), s. 78.

60 Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakîye*, s. 78.

Hayat-ı şahsi ve maneviyemizin muhafaza-i ahenk-i saadet ve selameti için hem eneye yani nefsimize hem de gayr-i eneye yani nefsimizin gayrine karşı ifasını manen ve mecburen deruhde eylediğimiz eful ve hususata tabir-i diğerle kavanin-i ahlakiyenin muhtelif hususatta tatbik ve icra olunmasına vazife denir.⁶¹

Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında vazifelerin ahlak bağlamında ele alınması ve bu konunun genellikle malumat-ı ahlakiye başlığı altında zikredilmesi, II. Meşrutiyet öncesi okullarda okutulan ahlak dersini çağrıştırmaktadır. Bu derste ahlak konusunun vazifeler bağlamında ele alındığı görülmektedir. Buna göre kişinin kendisine, kâinatın yaratıcısına [*hâlık-ı kâinata*], ailesine, diğer insanlara karşı vazifeleri vardır. 19. yüzyılın sonlarına ait *Dersaadet ve Kasabat İbtidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı*'nda da ifade edildiği üzere kişinin dinini öğrenmesi, yalancılık, gıybet, hilekârlık gibi kötülüklerden sakınması, adalet, merhamet, hayır ve hasenat sahibi olması, "Emirü'l-müminin olan padişaha itaat" etmesi başlıca vazifeleri arasındadır.⁶² Bu noktadan bakıldığında ahlak kitaplarının kişinin ferdi ve toplumsal sorumluluklarını hatırlatan, mevcut siyasi otoriteye sadakati temin etmeye çalışan içeriğiyle Malumat-ı Medeniye dersi ile benzer bir amaca hizmet ettiği söylenebilir.

Mustafa Çağrıcı'ya göre vazife kavramının hem teorik hem pratik yönüyle ahlaki ödev anlamındaki yaygın kullanımı oldukça yenidir ve daha çok Batı'dan ahlakla ilgili eserlerin çevrildiği Osmanlıların son dönemiyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında teşekkül eden ahlak kültürüne aittir. Çağrıcı'ya göre Osmanlıların son döneminde ahlakla ilgili eser yazan bazı müellifler, daha çok da Kantçı ahlak çizgisinden yararlandıkları eserlerinde vazife konusuna geniş yer vermişlerdir. Nitekim ahlaki teorik ve uygulamaya dair, yani nazarî ve amelî, diye iki başlık altında ele alıp vazifeyi nazarî ahlakın temel meselelerinden biri olarak incelemeleri Batı düşüncesinin etkisinin bir ürünüdür.⁶³

Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında vazife ve hak birlikte zikredilmektedir. Ahmed Tevfik'in ifadesiyle,

Her nerde hak varsa mutlaka orada vazife vardır. Her nerde vazife varsa mutlaka orada hak vardır. Yani hak ile vazife iki kardeşdir ki, hiçbir vakit biri diğerinden

61 Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakiye*, s. 11.

62 Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 326-327.

63 Mustafa Çağrıcı, "Vazife," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2012, XLII, s. 581.

ayrılmaz. Bir kimsenin vazifesi diğerlerinin hukuku, diğerlerinin vazifesi o kimsenin hukukudur.⁶⁴

Buna göre kişinin başkalarının canına ve malına zarar vermemesi vazifesi, kendi can ve mal güvenliğinin sağlanması hukukudur. Doktor Hazik'e göre de hukuk ve vazife karşılıklı olarak belirlenmektedir. Bir şahsın hukuku umumun bir vazifesi ve umumun hukuku bir şahsın vazifesidir.⁶⁵

Hak ve vazife ilişkisi devlet ve tebaa bağlamında da ele alınmaktadır. Buna göre tebaanın devlete karşı kanuna itaat, askerlik ve vergi gibi vazifelerinin karşılığı olarak devletten beklediği hakları vardır ve bunlara hukuk-ı tebaa denmektedir. Hukuk-ı tebaa en temelde hürriyet, adalet ve müsavat kavramlarıyla ifade edilmektedir.⁶⁶ Tebaanın hukukunun korunması devletin vazifesidir. Vazife ile birlikte zikredilen hak adeta vazifenin ifâ edilmesinden doğan mükâfattır. Vazifenin ihmali ya da terki ise mesuliyeti ortaya çıkarmaktadır. Bir diğer ifade ile kişinin vazifesini terk etmesinin sonucu ortaya çıkan müeyyidedir. Ali Seydi'ye göre insan doğada vahşi ve yalnız değildir. Tek başına yaşama kapasitesi de yoktur.⁶⁷ Dolayısıyla vazife ve mesuliyetin en önemli gerekçesi kişinin sosyal hayatın içerisinde başkalarına muhtaç olarak yaşamasıdır. Bu vurgu aynı zamanda Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının bir kısmının ilk sayfalarında "Malumat-ı medeniyeye neden muhtacı?" sorusuna cevaben de yapılmıştır. Görüldüğü üzere vazifenin tanımı ile malumat-ı medeniyenin kavram olarak tanımları da iç içe geçmiştir.

b) Medenilik Eğitimi: Adab-ı Muaşeret

Kavram olarak yurttaşlık [*citizenship*] İngilizce'de şehir [*city*] ve aynı kökten türetilmiş olan medenilik [*civility*] kavramı ile ilintili olarak bir anlam yüklenmiştir. Erasmus'un 1530'da yayımlanan *De Civilitate Morum Puerilium* [*Çocuklar İçin Görgü Kuralları Kitabı*] isimli çocuklara yönelik görgü kitabı ile birlikte kullanımı yaygınlaşan *civilité* kavramının kökeni, bu kelimenin iyi vatandaşlıkla özdeşleşen kültürel inceleme anlamına geldiğini göstermektedir. Bu kavram, Latince'de şehir için kullanılan *civitas* ile aynı kökten türemiş olup, kabalık ve barbarlığın karşıtı

64 Ahmed Tevfik, *Malumat-ı Medeniye*, s. 114.

65 Doktor Hazik, *Malumat-ı Medeniye*, s. 48.

66 Ebu'l Cezmi, *Malumat-ı Medeniye*, s. 67-69.

67 Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* (Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1331/1915-1916), s. 21-22.

olarak şehirli, kültürlü, ince ve zarif davranış anlamında kullanılmaktadır.⁶⁸ Hümanist yayıncı Robert Estienne'in *civilitas* kavramını yurttaşların birbirine karşı davranışlarının niteliği olarak tanımlamasının ardından toplumsal yaşamda kabul edilen makbul davranışları öğretmek okuma-yazma-sayma, ahlak ve din öğretime ilave olarak ilköğretimin hedefleri arasına girmiştir.⁶⁹ Erasmus'un defalarca baskısı yapılan kitabı ve onu takip eden benzer yayınlar, yurttaşlık ve medeniliğin daha geniş kesimler tarafından öğrenilebilir ve öğretilerilebilir olduğu düşüncesinin bir yansıması olarak görülmektedir.

Malumat-ı Medeniye dersi esasen medeni hayatın bilgisi olarak tasarlanmış ve dersin çerçevesi sadece devlet idaresine dair malumat olarak değil aynı zamanda kişinin içinde yaşadığı toplum ve diğer insanlarla münasebeti olarak belirlenmiştir. Malumat-ı Medeniye derslerinin konusu olarak adab-ı muaşeret, medeni bir toplumda yaşayan her ferdin öğrenmesi gereken bilgi olarak kabul edilmektedir. Adab-ı muaşeret, kavram olarak terbiye, nezaket ve görgü kuralları anlamına gelmektedir.⁷⁰ Osmanlı'nın son döneminde adab-ı muaşerete yönelik ilginin arttığı görülmektedir. Fakat adab-ı muaşeretin müstakil bir alan olarak ele alınması ve kişinin başkalarıyla beraber iken uyması gereken kurallar olarak tanımlanması esasında yeni bir durumdur. Öncesinde ahlakın konusu olarak adab-ı muaşeret, ahlak kitaplarının bir bölümünde dünyevi ve uhrevi boyutlarıyla ele alınmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla ise Avrupa görgü literatüründe olduğu gibi adab-ı muaşeret daha çok insanın dış görünüşü ve davranışlarıyla ilgilenen müstakil bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi, sosyal ve kültürel anlamda yaşanan değişim ve dönüşüme ilaveten Avrupa ile artan temas Osmanlı'da basılan adab-ı muaşeret kitaplarının içeriğini belirlemiştir. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı dünyasında bu kavramın ağırlıklı olarak Avrupalı yaşam için gerekli olan kurallar manzumesi olarak kullanıldığı görülmektedir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yayımlanan Osmanlıca adab-ı muaşeret kitaplarının önemli bir kısmı Avrupalılar ile temas ihtimali bulunan Osmanlı bürokratu ve zabitanı için yazılmıştır ve medeni toplumlarda geçerli olan alafranga adab-ı muaşeret hakkındadır.⁷¹ Nitekim Ahmed Midhat *Avrupa Adab-ı Muaşereti Yahud Alafranga* isimli

68 Todd Stillman, "Civility," ed. George Ritzer, *Encyclopedia of Social Theory* (2005), s. 102.

69 Füsün Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, s. 15.

70 Fatma Tunç Yaşar, "Adab-ı Muaşeret," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (2016), Ek-1, s. 34.

71 Geç dönem Osmanlı adab-ı muaşeret kitaplarının içeriği ve gündemi ile ilgili olarak bkz. Fatma Tunç Yaşar, *Alafranga Halleri: Geç Osmanlı'da Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), s. 31-69.

kitabını Avrupa'ya seyahat edecek ve orada cemiyet hayatına dâhil olacak kimseler için kaleme almıştır. Ahmed Midhat, kitabında adab-ı muaşeretin Fransızcada “yaşamayı bilmek” [*savoir vivre*] anlamına geldiğini ifade etmekte, kendisi de bu kavramı “gündelik yaşamın pratik bilgisi” olarak tanımlamaktadır.⁷² Fransızcadan tercüme edilerek yayımlanan *Rehber-i Muaşeret: Avrupa Adab-ı Muaşereti* isimli kitaba yazdığı önsözde Tüccarzaade İbrahim Hilmi de adab-ı muaşereti şu şekilde açıklamaktadır.

İnsanların en çok muhtaç olduğu fakat en az bildiği şey yaşamaktır. İnsan her suretle yaşayabilir. Fakat insanca, medeni bir insan gibi yaşamayı bilmek en müşkül bir iştir. Fransızlar, geçinmek yaşamak demek değildir, derler. Adab-ı muaşerete riayet etmeyen, terbiye-i içtimaiyeye mazhar olamayan bir millet de yaşıyor ad olunamaz.⁷³

Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye isimli kitabın yazarı Muslihiddin Adil'e göre “Terbiye-i muaşeret, medeni bir hayat için en lüzumlu bir şeydir. Adab-ı muaşeret medeni bir insan gibi yaşamayı bilmek demektir.”⁷⁴ Ali İrfan'ın *Terbiye-i İnsaniye ve Medeniye* isimli kitabındaki malumat-ı medeniye tanımı da adab-ı muaşeret tanımını çağrıştırmaktadır.

[İnsan] Denizlerde gemiler, vapurlar ile karada araba ve şimendifer ile geziyor. Havada balonlar ile kuş gibi uçuyor. Velhasıl aklına her geleni, her istediğini yapabiliyor. İnsanın böyle her istediğini elde etmesi, rahat yaşaması, vahşetten kurtulması ancak vezâif-i medeniyesi ile. Şu halde, vezâif-i medeniye nedir? Vezâif-i medeniye insanların vahşetten kurtulup bir yerde toplu olarak rahatça, serbestçe yaşayabilmeleri için yapılması lazım gelen şeylerdir.⁷⁵

Mehmed Abdülkadir de *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye* isimli kitabının başında insanları bedevi, vahşi ve medeni olarak üç kısma ayırmakta ve medenileri, “bir kanuna tabi olup yekvücut olarak yaşayan ve bütün ihtiyaçlarını yekdiğerinin

72 Ahmed Midhat, *Avrupa Adab-ı Muaşereti Yahud Alafranga* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1312/1896), s. 5.

73 Comtesse De Magallon, *Rehber-i Muaşeret: Avrupa Adâb-ı Muaşereti*, çev. Ahmed Cevad, (İstanbul: İbrahim Hilmi Neşriyatı, 1328/1912-1913), s. 3.

74 Muslihiddin Adil, *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye* (İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, Matbaa-i Amire, 1331/1915-1916), s. 177.

75 Ali İrfan, *Terbiye-i İnsaniye ve Medeniye* (İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329/1913-1914), s. 12.

muâvenetiyle ihzar eden ve her türlü sanat ve ticaretlerle iştilal ederek bahtiyarane ömür süren insanlar” olarak tanımlamaktadır.⁷⁶ Mehmed Abdülkadir’in tanımına göre medeni insan kanuna tabi olarak başkalarıyla birlikte yaşayan insan demektir. Bu kanunlar ise Muallim Cevdet tarafından ifade edildiği üzere resmi ve gayr-i resmi olabilmektedir. Nitekim malumat-ı medeniye hayat-ı içtimaiyenin resmi kanunlarını açıklarken malumat-ı ahlakiye gayr-i resmi kuralları ifade etmekte, adab-ı muaşeret de bu gayr-i resmi kuralların içerisinde yer almaktadır.

Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının birçoğunda adab-ı muaşeret konularına değinilmiş, Ahmed Cevad, Ali Seydi, Mehmed Emin ve Muslihiddin Adil’in kitaplarında ise adab-ı muaşeret müstakil ve detaylı birer bölüm olarak yer almıştır. Bu bölümlerin tamamı Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının son bölümünü ya da son başlıklardan birini teşkil etmektedir. Daha önce bir adab-ı muaşeret kitabının Fransızca’dan tercümesini yapmış olan Ahmed Cevad, kitabının *Nezakat ve Adab-ı Muaşeret* başlıklı bölümünde selam, tokalaşma, sokakta dikkat edilmesi gerekenler, yemek ve konuşma adabı gibi konulara yer vermektedir.⁷⁷ Ali Seydi, yazmış olduğu malumat-ı medeniye kitaplarının çoğunda “adab-ı muaşeret” adı altında bir başlık açmış, ancak 1326 ve 1331 yılları dâhil olmak üzere bu yıllar arasında yayımlanan tüm kitaplarında adab-ı muaşeret bölümlerini değiştirmemiş, sadece zaman zaman kısaltmalar yapmıştır. Muslihiddin Adil, idadiye ve dâru muallimîn-i ibtidaiye kısımlarında okutulmak üzere üç bölüm olarak tasarladığı *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye* isimli kitabının üçüncü bölümünü tamamen adab-ı muaşerete ayırmıştır. Bu bölümün giriş kısmı, Tüccarzade İbrahim Hilmi’nin *Rehber-i Muaşeret: Avrupa Adab-ı Muaşereti* isimli kitaba yazdığı önsözün özeti mahiyetindedir. Nitekim Muslihiddin Adil’in kitabı da İbrahim Hilmi’nin matbaasında basılmıştır. Muslihiddin Adil, bu bölümde sosyal hayatın tüm tabakalarında evvela insanın dış görünüşüne bakıldığını ifade etmekte, bu yüzden kişinin hem kendisi hem de temsil ettiği toplum adına dış görünüşüne ve tavırlarına dikkat etmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁸

Ali Seydi, toplum içerisinde yaşayan insanın toplum tarafından kabul edilen bazı merasim ve teamüllere uymasının gerekli olduğunu, Avrupa’da adab-ı muaşerete riayetin adeta kanun hükmünde olduğunu ifade etmektedir. Ali Seydi’ye göre Avrupa’da çocuklar, adab-ı muaşeret dairesinde terbiye edildiklerinden onlar

76 Mehmed Abdülkadir, *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye* (1326/1910-1911), s. 2.

77 Ahmed Cevad, *Musahabat-ı Ahlakiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye* (İstanbul: Kitaphane-i İslam ve Askeri, Hilal Matbaası 1330/1914-1915), s. 180-186.

78 Muslihiddin Adil, *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye*, s. 176-177.

için adab-ı muaşeret bir mecburiyet olmaktan çıkmış ve tabii bir hal almıştır. Ona göre eski yaşayışını ve adab-ı muaşeretini terk ve ihmal etmiş ve Avrupa muaşeret-i medeniyesini taklide özenen milletlerin adab-ı muaşeretini öğrenmesinin ancak iki yolu vardır. Bu yollar ise matbuat ve tedrisattır.⁷⁹ Nitekim 1890'lardan itibaren süreli yayınlarda adab-ı muaşeret konuları yazı dizileri şeklinde ele alınmış, telif ya da tercüme olarak çok sayıda adab-ı muaşeret kitabı kaleme alınmıştır. İkinci yol olan tedrisat ise II. Meşrutiyet sonrası ders kitapları ve özellikle de Malumat-ı Medeniye ders kitapları aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ali Seydi, tedrisat vasıtasıyla toplumsal yaşayışta önemli bir değişim yaşanacağını ümit etmektedir. Örneğin, adab-ı muaşeret konusunda eskiden beri uygulanmakta olan bazı hoş olmayan gündelik pratiklerin meşrutiyet çocukları tarafından terk edileceğini ummaktadır.⁸⁰

Ali Seydi, eski yaşayışın terk edilerek alafranga yaşama özenilmesini eleştirmekle beraber, Avrupa ile münasebetlerin arttığını ve onların muaşeretini bilmenin gerekli olduğunu savunmaktadır. Bunun da ötesinde Ali Seydi'ye göre "Avrupa asırlardan beri merasimlerini ıslah ve ikmal ile kemalat derecesine getirmiş olduğundan adet-i milliye ve diniyeye aykırı bulunmayanları kabul etmekte beis yoktur."⁸¹ Muslihiddin Adil'e göre de her kavmin kendine mahsus bir yaşayışı ve adab-ı muaşeretini vardır. Ancak kişinin yalnızca kendi kavminin adab-ı muaşeretini bilmesi yeterli değildir. Temasta bulunduğu medeni toplumların adab-ı muaşeretini de bilmesi lazımdır.⁸² Adab-ı muaşeretini "hüsn-i muaşeret fikri maksadıyla insanlar arasında kabul olunmuş bazı usul ve âdât" olarak tanımlayan Mehmed Emin de Osmanlı askeri zümresi için yazdığı kitabında ağırlıklı olarak alafranga adab-ı muaşerete yer vermekte, toplumu temsilen zabitan sınıfına özel bir misyon yüklemektedir.⁸³

Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında yer verilen adab-ı muaşeret, dönemin adab-ı muaşeret kitaplarında olduğu gibi ağırlıklı olarak alafranga yaşam tarzına ait adab-ı muaşerettir. İlk ve orta dereceli okullarda okuyan çocuklar için hazırlanan Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında çocukların dünyasıyla ilgili adab-ı muaşeret kuralları yerine Avrupada cemiyet hayatına girecek olan üst düzey

79 Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* (Dersaadet: Artin Asaduryan Matbaası, 1326/1910-1911), s. 134.

80 Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*, s. 137.

81 Ali Seydi, *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*, s. 135.

82 Muslihiddin Adil, *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye*, s. 176-177.

83 Mehmed Emin, *Sualli ve Cevaplı Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye* (Dersaadet: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1327/1911-1912), s. 130.

Osmanlı bürokratları ve zabitanları için hazırlanan adab-ı muaşeret kitaplarında yer alan konulara yer verilmekte ve ağırlıklı olarak alafranga muaşeret kuralları açıklanmaktadır. Bu bölümlerde, uşağın yemek servisi yaptığı, yabancı kadınlarla Fransızca sohbetlerin yapıldığı sofralardan, alafranga salon adabından ve beynelmilel vapur seyahatinden bahsedilmektedir.

Sonuç Yerine

1908 yılında yurttaşlık bilgisi dersi olarak müfredata giren Malumat-ı Medeniye dersinin zaman içerisinde içeriğinin ve gündeminin değiştiği ve dönüştüğü görülmektedir. Bu minvalde dönemin süreli yayınlarında, müfredat programlarında ve talimatnamelerde dersin nasıl okutulması gerektiği ve bu dersten beklentiler ile ilgili olarak ciddi tartışmalar söz konusu olmuştur. Başlangıçta didaktik bilgi ağırlıklı olan ders, kısa zaman sonra dersin isminin ve içeriğinin değişmesiyle çok katmanlı bir yurttaşlık eğitimi projesi olarak müfredatta yerini sağlamlaştırmıştır. “Her manasıyla adam” olarak ifade bulan çok katmanlı ve çok yönlü yurttaş eğitiminin öne çıkan en önemli unsuru ise ahlak eğitimidir. Ahlak eğitimi kişinin vatanına, kendisine, ailesine, çevresine ve dinine yönelik vazifeleri bağlamında ele alınmış ve bu bağlamda kişinin devlet idaresi ve kurumlarına dair malumat sahibi olması, askerlik ve vergi yükümlüklerini yerine getirmesi, bedenine ve sağlığına dikkat etmesi, ailesi ve çevresiyle iyi geçinmesi, medeni adab-ı muaşeret kurallarına riayet etmesi yurttaşlık kapsamında tanımlı vazifeleri haline gelmiştir.

Öte yandan II. Meşrutiyet dönemi Malumat-ı Medeniye ders kitapları vasıtasıyla *Nasıl bir yurttaş yetiştirilmek isteniyor?* sorusuna yukarıda değinildiği üzere genel bir çerçeve üzerinden cevap vermek mümkünse de bu sorunun aslında tek bir cevabı yoktur. Her ne kadar Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında ele alınan konular ve başlıklar benzer olsa da bu başlıklar altında olması istenen insan profiline dair açıklamalar birbirinden farklı olabilmektedir. Örneğin, Malumat-ı Medeniye ders kitaplarının çoğunda ayrı bir başlık olarak ele alınan teşebbüs-i şahsi kavramı kimilerine göre kişinin geçimini kendi başına sağlaması için İngilizler ya da Yahudiler gibi çok çalışması, ilerlemesi, servet biriktirmesi anlamına gelirken, Hakkı Behiç gibi bazılarının göre kişinin üç buçuk günlük bir mücadele olan dünya hayatında bir lokma ekmek ve bir parça çul için başkalarına avuç açmaması demektir.⁸⁴

84 Hakkı Behiç, *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakîye* (Dersaadet: İkdâm Matbaası 1327/1911-1912), s. 119.

Aynı şekilde yazarların ele aldığı konular ve bu konuları izah ederken kullandıkları referanslar değişebilmektedir. Bu dersin temelini oluşturan malumat-ı medeniye ve malumat-ı ahlakiye konularına ayrılan yer her kitapta farklıdır. Doktor Hazik, Selanikli Faik, Hüseyin Hıfzı ve Mehmed Abdülkadir kitaplarında malumat-ı ahlakiyeden ziyade malumat-ı medeniye konularına ağırlık vermektedir. Buna karşılık Ali Seydi ve Ahmed Cevad kitaplarında ahlaki konulara ve vazifelere öncelik vermektedir. Ali Seydi ve Ahmed Cevad kitaplarında ayrıca yemek yeme, nezaket, konuşma gibi adab-ı muaşeret konularına da yer vermektedirler. Yazarların resmi müfredat programlarında belirlenen konuların tümü yerine bir kısmını tercih ettikleri ve kendi seçimleri doğrultusunda konulara ağırlık verdikleri görülmektedir. Ayrıca, talimatnamelerde belirlenen konular farklı yazarlar tarafından farklı referanslarla ele alınabilmektedir. Ahmed Ziya ve Ali Haydar, *Yeni Malumat-ı Medeniye* isimli kitaplarında hem malumat-ı ahlakiye hem de malumat-ı medeniye konularına yer vermekte ve bu konuları ayet ve hadis referansları ile açıklamaktadırlar.

II. Meşrutiyet döneminde sıkça görülen müfredat değişikliği ve çeşitliliğinin arkasında Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair farklı tasavvurların varlığını görmek mümkündür. Her ne kadar bu tasavvurlar kronolojik bir süreç takip etmişçesine Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük gibi ifadelerle karşılık bulsa da 1908 ile başlayan II. Meşrutiyet dönemi tüm bu tasavvurların birarada var olduğu ve müfredat programlarına yansıdığı karmaşık bir dönemdir. Malumat-ı Medeniye ders kitapları oldukça renkli ve çeşitli içerikleriyle bu döneme ışık tutmaktadır. Aynı tarihte basılan iki kitaptan biri devletin idare şeklini açıklarken Devlet-i Osmaniye ifadesini kullanırken diğeri Türkiye ifadesini kullanmıştır. Yine bazı kitapların, Nuri Doğan'ın II. Abdülhamid döneminin II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarından ayırt edici bir niteliği olarak tanımladığı besmele ile başlaması ilginçtir. Görüldüğü üzere ders kitaplarının içeriği, yazara, kitabın basıldığı matbaaya ya da tercüme olup olmadığına göre değişiklik gösterebilmektedir. Fakat yayımlanan tüm ders kitaplarının, belirlenen müfredata uygun olup olmadığı ve sakıncalı unsurlar barındırıp barındırmadığı hususunda Maarif Nezareti'nin onayından geçtiği bilinmektedir. Bu durumda Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında gözlemlenen isim, içerik ve referanslar konusundaki çeşitlilik ve bazı hususlarda farklılıkların resmi makamlarca onaylandığını söylemek mümkündür.

Malumat-ı Medeniye ders kitapları esasında hızlı ve derin bir toplumsal değişim ve dönüşüm sürecinin yaşandığı dönemin aynası mahiyetindedir. Ancak bu ayna toplumsal gerçeklikten ziyade mevcut siyasi elitin gelecek tahayyülünü

yansıtmaktadır. Bu tahayyül ise sadece Batılılaşma olarak tarif edilemeyecek kadar karmaşık bir sürecin izlerini taşımaktadır.⁸⁵ Nitekim ortak müfredat programları ile değişim ve dönüşüm sürecini belirli bir zümreyle sınırlı kalmaksızın eğitim vasıtasıyla toplumun bütün kesimlerine ulaştırmayı hedefleyen bu yeni siyasi zümrenin esasında üzerinde tam olarak uzlaştığı bir eğitim programı ve modeli de mevcut değildir. Yurttaşlık bilgisi olarak müfredata giren ve ortak değerlere sahip vatandaş yetiştirme projesinin bir tezahürü olarak görülen Malumat-ı Medeniye dersi için yazılan ders kitaplarının içeriği, gündemi ve referanslarında gözlemlenen farklılıklar bunu doğrulamaktadır.

II. Meşrutiyet Döneminde Yurttaşlık, Ahlak ve Medenilik Eğitimi: Malumat-ı Medeniye Ders Kitapları

Öz ■ Geleceğin yetişkinleri olan çocukları hayata hazırlamak ve bu süreçte onlara ahlaki, içtimai, medeni ve iktisadi olarak belirli vasıflar ve değerler kazandırmak, II. Meşrutiyet dönemi eğitim reformlarının en önemli hedefleri arasındadır. Bu amaç doğrultusunda, II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde ibtidaiye, rüşdiye, idadiye ve sultanilerde okutulmak üzere müfredat programlarına yurttaşlık, ahlak ve medenilik konularının ele alındığı Malumat-ı Medeniye dersi yerleştirilmiştir. Bu ders, II. Meşrutiyet dönemi siyasi iradesinin modernleşme ve medenileşme projesinin ana hatlarını belirlemektedir. Bu makalede Malumat-ı Medeniye dersi için hazırlanan ve Maarif Nezareti'nin onayıyla yayımlanan ders kitapları, dönemin eğitim programı ve gündemi içerisinde ele alınmakta ve bu dersin amacı, konusu ve gündemi ders kitaplarının içeriği, yayımlanan talimatnameler, müfredat programları ve süreli yayınlar üzerinden tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İkinci Meşrutiyet, yurttaşlık, ahlak, medenilik, müfredat, ders kitabı

85 Niyazi Berkes gerek devlet, ekonomi, eğitim ve toplum kurumları alanlarında Batı'dan bir şeyler alarak eski yapının yanına yeni ilaveler şeklinde olsun, gerek "kayıtsız şartsız her yönüyle Batılılaşma" biçiminde olsun, 18. yüzyıldan itibaren yaşanan bu sürecin kolay olmadığını ifade etmektedir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 28.

Kaynakça

- Açıköz, Betül: "Approval and Disapproval of Textbooks in the Late Ottoman Empire," *History of Education*, 46/1(2017): 1-20.
-: "The Civics Textbooks in the Late Ottoman Empire: Children of Islam and the Homeland," *History of Education & Children's Literature*, 8/2 (2013): 113-157.
- Ahmed Cevad: *Aile Arasında Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye Dersleri*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası 1328/1912-1913.
-: *Musahabat-ı Ahlakiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye*, İstanbul: Kitaphane-i İslam ve Askeri, Hilal Matbaası 1330/1914-1915.
- Ahmed Midhat: *Avrupa Adab-ı Muaşeret-i Yahud Alafranga*, İstanbul: İkdam Matbaası 1312/1896.
- Ahmed Tevfik: *Malumat-ı Medeniye*, Konstantiniyye: Matbaa-i İslamiye 1327/1911-1912.
- Ahmed Ziya ve Ali Haydar: *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye*, İstanbul: Keteon-Bedrosyan Matbaası 1328/1912-1913.
-: *Yeni Malumat-ı Medeniye*, Dersaadet: Kanaat Matbaası 1329/1913-1914.
- Ali İrfan: *Terbiye-i İnsaniye ve Medeniye*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası 1329/1913-1914.
- Ali Rıza: *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye*, İstanbul: Karabet Matbaası 1325/1909-1910.
- Ali Seydi: *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*, Dersaadet: Artin Asaduryan Matbaası, 1326/1910-1911.
-: *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası 1328/1912-1913.
-: *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası 1329/1913-1914.
-: *Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*, Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası 1331/1915-1916.
- Alkan, Mehmet Ö.: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12(2008): 9-84.
- Althof, Wolfgang ve Berkowitz, Marvin W: "Moral Education and Character Education: Their Relationship and Roles in Citizenship Education," *Journal of Moral Education*, 35/4(2006): 495-518.
- Batur, Betül: *İkinci Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisat'a Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)*, (Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Berkes, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2002.
- Comtesse De Magallon: *Rehber-i Muaşeret: Avrupa Adab-ı Muaşeret*, çev. Ahmed Cevad, İstanbul: İbrahim Hilmi Neşriyatı 1328/1912-1913.

- Çağrıçı, Mustafa: "Vazife," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLII (Ankara 2012), 581-582.
- Dârülmualimîn-i İbtidaiye Ders Programı*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1329/1913-1914.
- Doğan, Necmettin: "An Analysis of the Idea of State in Textbooks from Ottoman Empire to the Republic in terms of the Relation between Education and Power," *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 11/4(2011): 2084-2090.
- Doğan, Nuri: *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayınları 1994.
-: *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, (Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1993.
- Doktor Hazik: *Malumat-ı Medeniye*, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, Matbaa-i Amire 1324/1908-1909.
-: *Malumat-ı Medeniye*, Dersaadet: İkdâm Matbaası 1325/1909-1910.
-: *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye*, Dersaadet: Kasbar Matbaası 1328/1912-1913.
- Ebu'l Cezmi: *Malumat-ı Medeniye*, İstanbul: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa 1327/1911-1912.
- Ergin, Osman Nuri: *Türk Maarif Tarihi*, 1.-5. ciltler, İstanbul: Eser Matbaası 1977.
- Fortna, Benjamin C.: "Education and Autobiography at the End of the Ottoman Empire." *Die Welt des Islams*, 41/1(2001): 1-31.
-: *Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Sıral, İstanbul: İletişim Yayınları 2005.
- Gerim, Giray: "Çağdaş Yurttaşlığı Kavramak: Temel Yaklaşımlar, Yeni Boyutlar ve Yeni Bir Yurttaşlık Çerçevesi," *Journal of Sociological Studies*, 56/2(2017): 155-182.
- Hakkı Behiç: *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye*, Dersaadet: İkdâm Matbaası 1327/1911-1912.
- Hayon, Zeki: *Malumat-ı Medeniye*, Dersaadet: Lapotri Gazetesi Matbaası 1325/1909-1910.
- Heater, Derek: "The History of Citizenship Education: A Comparative Outline," *Parliamentary Affairs*, 55(2002), s. 457-474.
- İbrahim Hilmi: *Maarif ve Servet-i İlmîyemiz*, Dersaadet: Kitabhane-i İslam ve Askeri 1329/1913-1914.
-: *Zavallı Millet: Felaketlerimizin Esbabı*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası 1328/1912-1913.
- Kenan, Seyfi: "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme," *Osmanlı Araştırmaları*, 41/1(2013), s. 1-31.
- M. Abdülkadir: *Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye*, Dersaadet: Matbaa-i Jirayır-Keteon 1326/1910-1911.
- M. Cevdet: "Ahlak ve Malumat-ı Medeniye Derslerinin Usul-i Tedrisi," *Tedrisat Mecmuası*, 26/4(1330/1914), s. 291-301.
-: "Mekatib-i İbtidaiye Ahlak ve Malumat-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında," *Tedrisat Mecmuası*, 25/4(1330/1914), 280-285.

- Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi: *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teshkilat ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1338/1922-1923.
- Mehmed Emin: *Sualli ve Cevaplı Terbiye-i Ahlakiye ve Medeniye*, Dersaadet: Mekteb-i Harbiye Matbaası 1327/1911-1912.
- Mekاتب-i İbtidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteblere Mahsus*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1329/1913-1914.
- Mekاتب-i İbtidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört, Üç Dershane ve Muallimli Mekteblere Mahsus*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1332/1916-1917.
- Mekاتب-i İbtidaiye-i Umumiye Talimatnamesi*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1331/1915-1916.
- Mekاتب-i İbtidaiyeye Mahsus Talimatname: Usul-i Terbiye, Usul-i Tedris*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331/1915-1916.
- Mekاتب-i Sultaniyenin Sınıf-ı İbtidaiye ve Taliye Ders Programları*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1329/1913-1914.
- Midhat Sadullah: *Sualli Cevaplı Malumat-ı Medeniye Dersleri*, İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası 1328/1912-1913.
- Muslihiddin Adil: *Malumat-ı Ahlakiye ve Medeniye*, İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri, Matbaa-i Amire 1331/1915-1916.
- Özkazanç, Alev: "Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64/1(2009), s. 247-274.
- Sabri Cemil: *Amelî Fenn-i Tedris: Dürus-u Mütenevviyanın Suret-i Tedrisi, Etfalin İnzibat ve Terbiyesi, İdare-i Mekاتب*, Kosova Matbaası, 1326/1910-1911.
- Satı Bey: "Malumat-ı Medeniye Dersleri," *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, 15 Kanun-ı Sani 1327/28 Ocak 1912, s. 231-234.
- Selanikli Faik: *Malumat-ı Medeniye*, Dersaadet: Karabet Matbaası 1324/1908-1909.
- Stillman, Todd: "Civility," ed. George Ritzer, *Encyclopedia of Social Theory* (London: Sage Publications 2005), s. 102-105.
- Şükrü Bey: "Maarif Nazırının Beyanatı," *Muallim*, 9/1(1333/1917-1918), s. 257-259.
- Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1329/1913-1914.
- Tuna, Erhan: *Bir Osmanlı Vatandaşlık Ders Kitabı Olan Rehber-i İttihad Çerçevesinde II. Meşrutiyet Döneminde Vatandaşlık Eğitimi*, (Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.
- Tunç Yaşar, Fatma: *Alafranga Halleri: Geç Osmanlı'da Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul: Küre Yayınları 2016.
-: "Adab-ı Muâşeret," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek 1 (Ankara 2016), s. 34-36.
- Üstel, Füsun: *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim Yayınları 2011.